

Джиджора Євген Володимирович, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української літератури та компаративістики, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна

ПОСТКОЛОНІАЛЬНА КРИТИКА В УКРАЇНІ: СТАН СПРАВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В українській гуманітаристиці постколоніальні студії з'явилися в кінці ХХ ст., а в перші десятиліття ХХІ ст. стали мейнстрімом через неоколоніальну російсько-українську війну, яка почалася в 2014 р. Українські гуманітарії прагнуть ретельно (пере)осмислити комплекс заходів, які застосовувала Російсько-Радянська імперія по відношенню до колонізованих культур. Відтак в центрі дослідницької уваги лежить категорія культурного колоніалізму в розумінні Антоніо Грамші. Йдеться про вивчення культурних установок та ідеології, спрямованої на підтримку імперської влади. З іншого боку, постколоніальна критика – це розмова про культурну експансію та культурне поневолення, яких зазнала Україна за останні декілька століть.

Розглянемо філологічний ракурс постколоніальних студій. У передмові до книги «Мова-меч. Як говорила радянська імперія» авторка Євгенія Кузнєцова зазначає, що мовна травма – одна з найболючіших сторінок української культури [4, с. 5]. В сучасній постколоніальній критиці темі заборони та пригноблення української мови присвячено чимало наукових та науково-популярних праць. Крім згаданої книги Є. Кузнєцової, варто назвати фундаментальну працю Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» [11], численні дослідження Лариси Масенко (зокрема, «Мова радянського тоталітаризму» [5], «Суржик: між мовою і язиком» [6], «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» [12]), а також роботу Орисі Демської «Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга» [3].

У цих дослідженнях у фокусі лінгвоцид як цілеспрямована державна стратегія Російсько-Радянської імперії. Вчені звертають увагу на деструктивне штучне зближення української та російської лексико-граматичних систем для

створення ілюзії «єдиного мовного простору». При цьому домінуючою, особливо у Є. Кузнєцової та Л. Масенко, є категорія мовної травми, яка виникає внаслідок насильницького впровадження ієрархії, де українська мова маркувалася як «другорядна» або «сільська». Загалом, в українській постколоніальній критиці тема тоталітарної риторики, інструменталізації мови для побудови ідеологічного конструкту імперії видається мені невичерпаною.

Щодо літературознавчої оптики, то й тут багато нових ґрунтовних досліджень. Поштовхом для них, мабуть, стала вдруге перевидана книга Еви Томпсон «Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм». Центральна ідея цієї книги полягає в тому, що російську літературу необхідно уважно перечитувати і шукати техніки витіснення неросійських голосів, перспектив і дій. Є. Томпсон вважає, що саме російська література має допомогти нам зрозуміти її колоніальне тло. Це не підважує мистецької цінності твору, але робить нас чутливішими до історії [10, с. 30].

Великою мірою цій самій темі присвячено есеї про українсько-російські культурні відносини, які Віра Агєєва зібрала під назвою «За лаштунками імперії». Для авторки важливо окреслити спосіб культурного відмежування від імперського впливу, який вибудовувала українська література. Цим способом став образ іншого, чужого. В українській літературі ХІХ ст. «москаль» став уособленням загрози й руйнації, втіленням деструктивних сил. Агєєва показує, що у творах Г. Квітки, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького «москаль» постає представником нижчої культури, а російські впливи – розтлінними, що нищать моральні засади старосвітського українського суспільства [1, с. 32].

Особливі акценти розставлено й у численних працях Тамари Гундорової. Зокрема, у перевиданній книзі «Транзитна культура і постколоніальна травма» авторка велику увагу приділяє постколоніальному ресентименту, постпам'яті та трансгенераційній травмі, внутрішній колонізації та, власне, культурному транзиту. Останнє явище Т. Гундорова розкриває на прикладі українського Майдану 2013–2014 рр. з його карнавальною природою: дією в обмеженому

просторі і часі, де відбувається зміна соціальних та культурних ролей, зняття з п'єдесталу митців, переосмислення історії тощо [2].

Про те, як українська культура позбувається комплексу жертви через іронію та карнавал, багато писав свого часу Марко Павлишин, один із фундаторів постколоніальної критики в українському літературознавстві за кордоном. Цій проблемі присвячені його книга «Канон та іконостас» [8] та різні статті в поважних міжнародних та вітчизняних часописах.

Із зовсім нових робіт варто згадати книгу «Культурна колонізація. Страх, приниження і опір України в радянській імперії» Радомира Мокрика [7] та «Зрадянщиння України. Літературна та культурна політика за часів Леніна та Сталіна» Олени Палько [9]. Тут автори акцентують увагу на тому, що радянська державна політика у галузі мистецтва була покликана формувати уявлення про українців як про кумедних лінивих хохлів, які не лише потребують опанування, але й прагнуть його.

Тож у постколоніальних літературознавчих студіях актуалізовано декілька важливих завдань: 1) переживання травматичного культурного досвіду; 2) ретельне перечитування російської літератури на предмет колоніальної експансії; 3) глибоке осмислення культурного відмежування й захисту від імперського впливу в українській літературі XIX-XXI ст.; 4) культурна трансформація, перехід від ресентименту до суб'єктності. Вочевидь, це дослідницька програма наших гуманітаріїв на найближчий період.

Список використаних джерел

1. Агєєва В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Вид. 2, виправлене. Київ: Віхола, 2023. 360 с.
2. Гундорова Т. Транзитна культура і постколоніальна травма. Київ: Віхола, 2024. 372 с.
3. Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Київ: Vivat, 2023. 304 с.
4. Кузнецова Є. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока: «Твоя підпільна гуманітарка», 2024. 376 с.

5. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: «КЛПО», 2017. 240 с.
6. Масенко Л. Суржик: між мовою і языком. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 136 с.
7. Мокрик Р. Культурна колонізація. Страх, приниження і опір України в радянській імперії. Львів: Локальна історія. 2025. 432 с.
8. Павлишин М. Канон та іконостас: літературно-критичні статті. Київ: Час, 1997. 447 с.
9. Палько О. Зрадянщення України. Літературна і культурна політика за часів Леніна та Сталіна / переклад Олександра Буценка. Київ: Дух і літера, 2026. 440 с.
10. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / переклад з англ. Марія Корчинська; за ред. Вікторії та Михайла Назаренків. 2-ге вид. Київ: Наш Формат, 2024. 384 с.
11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус / автор вступного слова Л. Масенко. Чернівці: Рута, 1998. 207 с.
12. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / за ред. Л. Масенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.